

Дериваційна база фразеологічних одиниць (на прикладі фразеологічних одиниць, які належать до концепту ПРОСТІР у німецькій мові)

Т. В. Наумович

Київський національний лінгвістичний університет, м. Київ, Україна
Corresponding author. E-mail: naumovich_tv@i.ua

Paper received 17.08.18; Accepted for publication 22.08.18.

<https://doi.org/10.31174/SEND-Ph2018-176VI51-12>

Анотація. Стаття присвячена дослідженню дериваційної бази фразеологічних одиниць, які належать до концепту ПРОСТІР у німецькій мові. Розкрито особливості дериваційної бази фразеологічних одиниць у німецькій мові з огляду на взаємозалежність лексичної та фразеологічної системи мови. Охарактеризовано дериваційну базу (компонентний склад) фразеологічних одиниць з огляду на семантичну значущість компонентного складу трьох типів: заперечного, непрямого та прямого.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, дериваційна база, семантична значущість компонентів-складників, заперечний, непрямий та прямий тип семантичної значущості, цілісне значення фразеологічної одиниці, нарізнооформленість.

Вступ. На думку багатьох дослідників, розуміння процесів фразеотворення, тобто виникнення фразеологічних одиниць (далі - ФО) у процесі вторинної номінації та введення її в обіг у мові пов'язано з дериваційною, мотиваційною базою ФО та їх співвідношенням [2, 3, 7]. Введення цих термінів є не випадковим, адже співвідношення дериваційної бази як мовного матеріалу, в якому втілюється певне значення, мотиваційної бази як переосмисленого образу, який лежить в основі ФО, є ключем до розуміння як власне мовних, так і екстралінгвальних чинників виникнення того чи іншого фразеологізму, механізмів, які лежать в основі його номінації.

Короткий огляд публікацій. Розробка вчення про дериваційну (матеріальну) базу ФО час від часу ставала предметом досліджень мовознавців у різних мовах. Чотири типи лексем в якості дериваційної бази ФО, виокремлених за характером їх значення, розглядав Кунін О. В. : реальні слова, потенційні слова, "колишні слова" та псевдолексеми [7, с. 71-72]. Враховуючи той факт, що засновник однієї з найвідоміших шкіл фразеології проф. Кунін О. В., створював класифікацію типів дериваційних баз на матеріалі англійської мови, подальші розвідки у галузі фразеології ставили собі за мету розширити цю класифікацію, зробити її максимально прийнятною для інших мов. Так, дослідник у галузі фразеології української мови М. Яким окреслює, приміром, сім типів дериваційних баз ФО: "окремі слова; прийменниково-іменникові конструкції та інші сполучення слів, що містять у своєму складі повнозначне та службове слово; вільні синтаксичні словосполучення і речення; паремійні одиниці; казки, анекдоти, небилиці; інші фразеологізми; чужомовні фразеологічні засвоєння" [11, с. 142-143]. На думку Гвоздарева, існує п'ять типів дериваційних баз ФО у російській мові: окремі слова, змінні словосполучення, стійкі словосполучення нефразеологічного характеру, які вживаються в мовленні, ФО, іншомовний матеріал (фразеологічні одиниці інших мов) [3].

Метою розвідки є вивчення та систематизація дериваційної бази, семантичної значущості компонентів ФО, які вербалізують концепт ПРОСТІР у німецькій мові.

Матеріали і методи дослідження. Матеріалом дослідження послужили фразеологічні одиниці, виокремлені в результаті суцільної вибірки з різноманітних лексикографічних джерел (тлумачних, етимологічних, фразеологічних словників, словників електронного формату (DWDS, Redensarten-Index, Wörterbuch Wortbedeutung.info). З метою отримання чітко структурованих результатів та ґрунтовних висновків, усі зібрані ФО було умовно поділено на три ключові групи, які, на нашу думку, відповідають структурі концепту ПРОСТІР у німецькій мові: розміщення, переміщення та вимірювання простору. Основним методом дослідження є *метод фразеологічного аналізу*, який "припускає виділення суттєвих ознак плану змісту та плану вираження, що дозволяє перейти від змисланості до форми і визначає межі між різними класами фразеологізмів" [7, с. 34]. Основними процедурами цього методу є: метод фразеологічної ідентифікації, прийом установлення остаточного значення ФО, аналіз внутрішніх відношень між компонентами ФО. На всіх етапах розвідки залучено методи аналізу та синтезу.

Виклад основного матеріалу. В. М. Телія зазначала, що цілісне значення ідіоми не дорівнює окремим значенням її складників, що є наслідком зміни значень елементів у складі цілого [9]. За спостереженням інших дослідників, "реалізація систем значень полісемантичних лексем у внутрішньофразеологічному контексті є вибірковою: одні лексико-семантичні варіанти знаходять для себе фразеотвірне використання, а інші ні" [цит. за 5, с. 133]. Фразеологічні одиниці є вторинними по відношенню до лексичних одиниць [5, с. 132], які "беруть участь у фразеотворенні, виступаючи у формі своїх системних (кодіфікованих) семантичних варіантів" [5, с. 133]. Окремі семантики лексичних одиниць беруть участь у творенні загального значення ФО, піддаючись однак трансформації та переосмисленню.

Крім того, лексична та фразеологічна системи мови, всупереч численним розбіжностям між ними, перебувають у тісному взаємозв'язку. Зміни у лексичному складі мови можуть стати причинами змін у фразеологічному фонді мови. Власне, дослідження ФО як одиниць особливого статусу почалося з їх виокремлення та диференціювання з

лексичного складу мови, саме тому довгий час фразеологія як галузь лінгвістичного знання використовувала методи лексикології для дослідження ФО. Такий дисциплінарний та системний зв'язок можна пояснити тим, що слова є будівельним матеріалом ФО, і навпаки: часто слова утворюються на основі або шляхом переосмислення ФО. Подальший розвиток цієї проблематики знаходимо у працях української дослідниці С. Н. Денисенко, праця якої присвячена вивченню процесів фразеологічної деривації, умов, за яких цей процес можливий, тобто утворенню фразеологічних одиниць на основі фразеологізмів, які вже існують у мові [4]. У рамках нашого дослідження постає однак питання, які слова є мовним матеріалом, на основі якого утворюються ФО, віднесені до вербалізаторів концепту ПРОСТІР у німецькій мові.

На нашу думку, для аналізу дериваційної бази фразеологічних одиниць слід ввести поняття "семантична значущість компонентів", яку можна умовно поділити на три типи: заперечна (імплицитна), непряма (напівімплицитна), пряма (автономна) [6; 8; 10]. Заперечна (імплицитна) значущість компонентів можлива за умови відсутності спільних семантичних елементів у загальному значенні всієї ФО та її компонентів. Як правило, такі ФО є нерозкладними (монолітними), спостерігається абсолютна незалежність, нетотожність окремих компонентів ФО та сукупного значення цієї ФО взагалі. У ФО з непрямою значущістю компонентів присутній зв'язок у формі співвідношення між значенням компонента та узагальненим значенням ФО, до складу якої цей компонент входить. Це співвідношення або напівімплицитність може бути зумовлене наявністю спільних сем у значенні компонента ФО як елемента лексичної системи, які входить і до семантики ФО в цілому. Тобто значення окремого компонента може імплицитно або опосередковано вказувати на сукупний зміст всього фразеологізму. Пряма значущість компонентів притаманна для ФО, компоненти якої не зазнали повного переосмислення у складі цієї ФО, що характеризує її нарізнооформленість.

Табл. 1. Семантична значущість компонентів ФО на позначення розміщення у просторі

заперечна	непряма	пряма
<i>ein heißer Stuhl</i>	<i>wie die Heringe stehen</i>	<i>wie angewurzelt stehen bleiben</i>
<i>ein teures Pflaster</i>	<i>Kopf an Kopf stehen</i>	
<i>eine spanische Wand</i>	<i>vis-a-vis / vis-à-vis stehen / sitzen</i>	
<i>verbrannte Erde</i>	<i>mit jemandem Tür an Tür wohnen</i>	
<i>ein Garten Eden</i>	<i>keinen Fuß vor die Tür / das Haus setzen</i>	
<i>(fest) im Sattel sitzen</i>		
<i>auf der Stelle treten</i>		

Як бачимо з таблиці 1, для частини ФО на позначення розміщення у просторі (окрім зазначених вище ФО на позначення перебування у в'язниці) характерна заперечна значущість компонентів (7 ФО). Приблизно стільки ж ФО (6) мають непряму значущість компонентів. І лише у фразеологізмі *wie angewurzelt stehen bleiben* кожен компонент зберігає свою лексичне значення, тобто сума значень компонентів тотожна загальному значенню ФО, що свідчить про пряму значущість ФО.

Аналізуючи ФО з узагальненим значенням розміщення у просторі, а саме у в'язниці, *Knast schieben, bei Wasser und Brot sitzen, hinter Schloss und Riegel sitzen / sein, hinter Gittern sitzen, hinter schwedischen Gardinen sitzen, Tüten drehen / kleben, aus dem Blechnapf fressen, im Loch sitzen, gesiebte Luft atmen, auf Nummer Sicher sein / sitzen, Urlaub auf Staatskosten machen* [15], можна простежити, що лише для ФО *Knast schieben* характерним є непряма значущість компонентів, оскільки слово *Knast* має два значення: покарання та в'язниця [13]. Згідно з етимологічними даними, слово *Knast* з мови бандитів (Gauensprache) перейшло у розмовну сферу вживання. І хоча *Gefängnis* та *Knast* належать до різних сфер вживання (*Gefängnis* - більш нейтральне, *Knast* - розмовне), все ж спостерігається співвіднесеність значення компонента *Knast* та всього значення ФО *Knast schieben*. Іншими словами, на значенні компонента *Knast* базується значення ФО *Knast schieben*, тому для цього фразеологізму притаманна непряма значущість компонентів.

У інших ФО відсутні спільні семантичні елементи в словниковому значенні окремих компонентів та в цілісному загальному значенні ФО. Приміром, у сукупному значенні ФО *gesiebte Luft atmen* відсутні диференційовані семи лексем *Luft* та *atmen*. Таке саме явище спостерігаємо у інших ФО цієї групи: до загального значення ФО *Tüten drehen / kleben* не входять лексеми *Tüten* та *drehen* (або *kleben*). Узагальнене значення схожих за граматичною структурою ФО *hinter Schloss und Riegel sitzen / sein, hinter Gittern sitzen, hinter schwedischen Gardinen sitzen 'im Gefängnis sein'* також не містить спільних сем з компонентами *Schloss, Riegel, Gittern, schwedisch, Gardinen, sitzen*. Отже, для ФО *bei Wasser und Brot sitzen, hinter Schloss und Riegel sitzen / sein, hinter Gittern sitzen, hinter schwedischen Gardinen sitzen, Tüten drehen / kleben, aus dem Blechnapf fressen, im Loch sitzen, gesiebte Luft atmen, auf Nummer Sicher sein / sitzen, Urlaub auf Staatskosten machen* характерна заперечна (імплицитна) значущість компонентів.

Для зручності представимо групу ФО з узагальненим значенням "переміщення у просторі" у структурі концепту ПРОСТІР у вигляді таблиці.

Абсолютному переосмисленню піддається компонентний склад ФО на позначення переміщення у потойбічний простір: *den Holzpyjama anziehen, den Löffel abgeben, das Zeitliche segnen, ins Gras beißen, die Radieschen von unten betrachten, die Gänseblümchen von unten wachsen sehen, in die ewigen Jagdgründe eingehen, ein Zimmer im Würmerhotel mieten, über den*

Jordan gehen, in die Grube fallen, dem Schöpfer gegenüberreten, den Schöpfer treffen, den letzten Schnaufer machen, den Geist aufgeben, um die Ecke gehen, den Jordan runter gehen, dran glauben müssen, die Augen für immer schließen, das letzte Stündlein hat

geschlagen, über den Deister gehen, das Besteck in die Schublade legen, die Grätsche machen, in Abrahams Schoß sein [14; 15]. Характерною для цих ФО є заперечна (імпліцитна) значущість семантичних компонентів.

Табл. 2. Семантична значущість компонентів ФО на позначення переміщення у просторі

заперечна	непряма	пряма
Ab nach Kassel!	im Gänsemarsch gehen / laufen	auf und ab gehen/ hin und her gehen
den Gang nach Canossa / Kanossa antreten (müssen) / einen Kanossagang / Canossagang tun	wie ein vergiftter Affe rennen	mit Siebenmeilenschritten herankommen
Spießbruten laufen müssen / einen Spießbrutenlauf absolvieren	wie eine gesengte / besengte Sau rennen, laufen	
das Hasenpanier ergreifen	wie die Hasen laufen	
im Sturmschritt gehen	wie eine gestochene Sau rennen / laufen / fahren (umg.)	
immer auf Trab sein	davonlaufen wie die Sau vom Trog	
immer auf Achse sein	angefegt kommen	
Schlangenlinien fahren	wie die Feuerwehr fahren	
angelatscht kommen	Schritt fahren	
auf Schusters Rappen reiten	wie die Hasen laufen	
Fersengeld geben		
sich aus dem Staub machen		
sich auf die Socken machen		
einen langen Schuh machen		
eine / die Fliege machen		
einen / den Abgang machen / den / einen Fisch machen		
sich auf- und davonmachen		
über alle Berge sein		

Це пов'язано з тим, що перехід у потойбічний простір (смерть) належить до однієї з табуйованих тем у суспільстві. Тому в мові присутня тенденція певною мірою евфемізувати, імпліцитно виразити засобами мови таку складну та неоднозначну для потрактування проблему буття [12]. Оскільки "семантичний об'єм фразеологічного значення набагато ширший від лексичного значення відповідного слова-синоніма" [1], можна говорити про "додатковий зміст фраземи" [1, там же]. Тому ФО цієї групи акцентують увагу на негативному ставленні до покійного: *den Löffel abgeben, ins Gras beißen, den letzten Schnaufer machen, den Geist aufgeben*; у деяких ФО *über den Jordan gehen, den Jordan runter gehen, über den Deister gehen, in Abrahams Schoß sein, dem Schöpfer gegenüberreten, den Schöpfer treffen* простежується тісний зв'язок з релігійними уявленнями, згідно з якими смерть лише знаменує собою перехід у площину іншого життя та ймовірну зустріч з деміургом (тобто Богом). Акцентуація на стані, у якому перебуває небіжчик, характерна для ФО *die Radieschen von unten betrachten, die Gänseblümchen von unten wachsen sehen, ein Zimmer im Würmerhotel mieten, die Augen für immer schließen, das Besteck in die Schublade legen*.

Не співпадає значення ФО зі значенням окремих їх компонентів і у групі ФО "вимірювання простору":

wo sich Fuchs und Hase gute / Gute Nacht sagen, nur ein Katzensprung entfernt sein (umg.), am Arsch der Welt sein / am Ende der Welt sein, weit (weg) vom Schuss, eine ganz schöne Ecke (weg) sein, etwas vor der Nase haben, (direkt) vor jemandes Nase, an allen Ecken und Enden, bei der Hand sein, Pi mal Daumen, über den Daumen gepeilt / geschätzt, nach Adam Riese. Всім ФО у цій групі, що входять до складу концепту ПРОСТІР у німецькій мові, типова заперечна (імпліцитна) значущість семантичних компонентів.

Висновки. Отже, для ФО у структурі концепту ПРОСТІР у німецькій мові характерна семантична значущість компонентного складу трьох типів: заперечна, непряма та пряма. У кількісному відношенні переважають ФО з заперечною (імпліцитною) значимістю компонентів. Їх частка сягає 79 % питомої кількості всіх ФО у структурі концепту ПРОСТІР у німецькій мові. Дещо для меншої кількості ФО характерна непряма значущість компонентів - 18 %. Найменший відсоток складають ФО з прямою значимістю - 3. Матеріальною базою ФО, які вербалізують концепт ПРОСТІР, є виключно компоненти-складники німецької мови. Виняток становить фразеологізм *vis-a-vis / vis-à-vis stehen / sitzen*.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білоноженко В. М. Про особливості фразеологічного значення / В. М. Білоноженко // Культура слова. – К. : Наукова думка, 1981. – Вип. 21. – С. 55–66.
2. Гавриш В. І. Сталі сполучення слів у сучасній німецькій мові (походження та вживання) / Володимир Іванович Гавриш. – К.: Видавництво «Радянська школа», 1971. – 247 с.
3. Гвоздарев Ю. А. Основы русского фразеобразования / Юрий Анатольевич Гвоздарев. – Монография. 2-е изд.,

- испр. и доп. / Отв. ред. проф. Л.Б. Савенкова. Ростов-на-Дону : НМЦ «Логос», 2010. – 246 с.
4. Денисенко С. Н. Фразообразование в немецком языке : (Фразеологическая деривация как системный фактор фразообразования) / Софья Никифоровна Денисенко. – Львов : Вища шк., Львов. ун-т, 1988. – 195 с.
 5. Єрмоленко С. С. Про взаємовідношення лексичної та фразеологічної семантики / С. С. Єрмоленко // Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія. Ларисі Григорівні Скрипник. – К.: Інститут української мови НАН України, 2011. – С. 132-137.
 6. Митина Т. В. Семантическая значимость компонентов фразеологических единиц современного немецкого языка : автореф. дис. доктора филол. наук : спец. 10.02.04 "Германские языки" / Т. В. Митина. – М., 1980. – 26 с.
 7. Кунин А. В. Курс фразеологии современного английского языка: учеб. для ин-тов и фак. иностр. яз. / А. В. Кунин. – М.: Высшая школа, 1986. – 336 с.
 8. Лапініна О. Л. Національно-культурні особливості фразеологічних одиниць з гастрономічним компонентом у сучасній німецькій мові / О. Л. Лапініна // Наукові записки. Серія «Філологічна» : збірник наукових праць. – Острого : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2013. – Вип. 34. – С. 118–120.
 9. Телия В. Н. Фразеологизм / Вероника Николаевна Телия // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Сов. Энциклопедия, 1990. – С. 559.
 10. Фірсова Ю. А. Фразеологічні одиниці з топонімічним компонентом у німецькій мові : лінгвокультурологічний аспект : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 / Фірсова Юлія Анатоліївна. – К., 2002. – 194 с.
 11. Яким М. Деривація прикметникових фразеологізмів бойківських говірок / Мирон Яким // Вісник Львівського у-ту. – 2004. – Вип. 34. Ч. II. – С. 142–146.
 12. Piirainen, Elisabeth: Er zahlt keine Steuern mehr. Phraseologismen für ‚sterben‘ in den deutschen Umgangssprachen. In: Piirainen, Elisabeth/Ilpo Tapani Piirainen (Hgg.): Phraseologie in Raum und Zeit. Akten der 10. Tagung des Westfälischen Arbeitskreises Phraseologie/Parömiologie (Münster 2001). Baltmannsweiler 2002c, S. 213-238.
 13. Das digitale Wörterbuch der deutschen Sprache [Electronic resource] : [Web-Site] – Electronic data. – Berlin : Brandenburgische Akademie der Wissenschaften, 2012 – 2015. – Mode of access : <http://www.dwds.de> (viewed on December 14, 2015). – Title from the screen.
 14. Redensarten-Index [Electronic resource] : [Web-Site] – Electronic data. – Gießen : Peter Udem Internet-Dienstleistungen, 2015. – Mode of access : <http://www.redensarten-index.de/> (viewed on December 14, 2015). – Title from the screen.
 15. Wörterbuch Wortbedeutung.info. [Electronic resource]. – Electronic data. – Dubai, 2018. – Mode of access : <https://www.wortbedeutung.info/> (viewed on May 28, 2018). – Title from the screen.

REFERENCES

1. Bilonozhenko V. M. On the peculiarities of phraseological meaning / V. M. Bilonozhenko // Culture of the word. - K.: Naukova dumka, 1981. - No. 21. - P. 55-66.
2. Havrys V. I. Fixed word combinations in the modern German language (origin and use) / Volodymyr Ivanovych Havrys. - K.: Radianska shkola, 1971. - 247 p.
3. Gvozdzarev Yu. A. Basics of Russian phrasal formation / Yuriy Anatolevich Gvozdzarev. - Monograph, 2nd ed., corrected and added / by edit. Doctor of Philology, Professor L. B. Savenkov. - Rostov-on-Don: Logos, 2010. - 246 p.
4. Denisenko S. N. Phrase formation in German: (Phrasal derivation as system aspect of phrase formation) / Sofya Nikiforovna Denisenko. - Lvov: Vishcha shk., Lvov. un-t, 1988. - 195 p.
5. Yermolenko S. S. On the relationship between lexical and phraseological semantics / S. S. Yermolenko // Ukrainian lexicography in the general Slavic context: theory, practice, typology. To Larysa Hryhorivna Skrypnyk. - K.: Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2011. - P. 132-137.
6. Mitina T. V. The semantic significance of components of phraseological units in the modern German language: author's abstract. dis doctor philol. sciences: 10.02.04 "Germanic languages" / T. V. Mitina. – М., 1980. – 26 p.
7. Kunin A. V. Course of phraseology of the modern English language: / A. V. Kunin. - M.: Vysshaya shkola, 1986. - 336 p.
8. Lapinina O. L. National-cultural features of phraseological units with a gastronomic component in the modern German language / O. L. Lapinina // Scientific notes.: a collection of scientific works. - Ostroh: Publishing House of the National University of Ostroh Academy, 2013. - No. 34. - P. 118-120.
9. Teliya V. N. Phraseologism / Veronika Nikolaevna Teliya // Linguistic Encyclopedic Dictionary. - M.: Sov. Encyclopedia, 1990. - P. 559.
10. Firsova Yu. A. Phraseological units with toponymic component in German: linguocultural aspect: diss. ... candidate filol sciences: 10.02.04 / Firsova Yuliya Anatolevna. - K., 2002. – 194 p.
11. Yakym M. Derivation of adjective phraseologisms of Boyko dialects / Myron Yakym // Visnyk of Lviv University. - 2004. - No. 34. Vol. II. - P. 142-146.

The derivational base of the phraseological units (on example of the phraseological units which belong to the concept SPACE in the German language)

T. V. Naumovych

Abstract. The article is devoted to the research of the derivational base of the phraseological units that belong to the concept SPACE in the German language. The peculiarities of the derivational base of phraseological units in the German language are revealed due to the interconnection between lexical and phraseological system of the language. The derivational base (component structure) of the phraseological units is characterized due to the semantic significance of the component structure of three types: negative, indirect and direct.

Keywords: *phraseological unit, derivational base, semantic significance of components, negative, indirect and direct type of semantic significance, integral meaning of phraseological unit, variability.*